

betyda "de utkallade". De språkliga kommentarerna inom parentes i *SKB* är många gånger initierade och har potentialen att fördjupa förståelsen av lexemen. Men som dessa exempel visar finns det också många problem med dem, som kan ha att göra med ett föråldrat lexikografiskt underlag och angreppssätt.

Sammanfattningsvis är det enklaste sättet att karaktärisera *SKB* att säga att det är en konservativ evangelikal översättning med en öppning mot karismatik och ett intresse för judisk tradition. Ett viktigt syfte med många av kommentarerna i hakparentes är att visa för läsaren hur bibeltexterna är fullständigt tillförlitliga historiskt sett och att de många gånger "bekräftas" av naturvetenskapliga fakta. Det är Mose som har skrivit Moseböckerna, vilket bland annat bevisas av Joh 5:46 (s. 13, 145, 241, 307 och 387). Lärjungen Matteus skrev Matteusevangeliet omkring år 50–60 e.Kr. (s. 2161). I samband med skapelsen fjärde dag görs en koppling till Einsteins relativitetsteori och att "...tiden är den fjärde dimensionen." (s. 20). Hesekiels profetia mot Gog i 38:12 antas ha uppfyllts i och med sexdagarskriget 1967 och framåt (däremot kommenteras inte med ett ord de problematiska kvinnobilder som framkommer i Hes 23). Hela bibeln blir i *SKB* en enda lång sammansatt text där alla verser harmonierar med varandra. Den implicite läsare av *SKB* blir därmed den konservative pastorn som söker uppslag till en textutläggande predikan eller bibelstudium.

Att producera *SKB* innebär ett enormt och i Sverige banbrytande arbete, och för det ska teamet bakom ha respekt och uppskattning. Det behöver dock kompletteras med en guide till principerna bakom arbetet så att det lättare kan utvärderas och användas, inte minst i relation till andra översättningar, kommentarer och lexikon som har sådana guider.

Josef Forsling, Teologiska högskolan Stockholm

MARKUS TIWALD OCH MARKUS ÖHLER (RED.)

Parting of the Ways: The Variegated Ways of Separations between Jews and Christians

JRTCS Supplementa 4, Paderborn: Brill Schöningh, 2024, inbunden, SEK 1397,
ISBN: 978-3-506-79489-5

Markus Tiwald och Markus Öhler bidrar till ett dynamiskt forskningsfält med en fullmatad antologi, sprungen ur en konferens i Wien, Österrike, september 2022. Frågan om hur separationen mellan kyrka och synagoga gick till har visat sig svåranalyserat. Detta uttrycks på ett adekvat sätt genomgående i boken. Den utgår från en förståelse som innebär att judisk-kristna relationer såg olika ut på olika ställen vid olika tider, en tendens som blivit allt tydligare inom Parting of the Ways-debatten (här-efter P o W): En fullt genomförd separation på ett ställe inte innebär det på ett annat.

Boken är indelad i fem delar med sammanlagt nitton kapitel. Första delen behandlar judisk identitet, den andra diskuterar Paulus. I del tre tas evangelierna upp, följt av en del om kyrkofäder och icke-kanoniska texter. I bokens femte del ges två systematisk-teologiska perspektiv. Samtliga delar berör centrala fält i debatten. Tiwald och Öhler ger i inledningen en koncentrerad och möjligen något kortfattad introduktion till det komplexa forskningsfältet i sin introduktion till artiklarna, och pekar på att inte bara har debatten varit mångfacetterad, utan så har också metaforerna för separationen varit (jfr bokens undertitel).

I den första delen inleder Marianne Grohmann med sitt kapitel om Esra-Nehemja och en framväxande judisk identitet både före och efter exilen. Karin Hedner-Zetterholm fortsätter med att läsa rabbiniska texter utifrån den utmaning av judisk identitet som Jesustro utgör. Det faktum att Jesustroende judar och icke-judar verkar för en ny judisk självförståelse driver den rabbiniska rörelsen att exkludera Jesustroende, såväl judar som icke-judar. Günter Stemberger kartlägger hur kristna teologer som Origenes känner till rabbiniska traditioner. Rabbinerna i Tosefta och Talmud känner till och skriver om kristna traditioner, och skriver satirer på dessa. I delens sista kapitel argumenterar Jodi Magness mot tesen som framförts att den vita kalkstenssynagogan i Kapernaum skulle ha tillhört en grupp judar med nära kontakter med kristna (under 2- och 300-talet e v t), varför gruppen skulle ha benämnts som *minim* av rabbiniska grupperingar. Primärt utifrån exegetiska argument pekar Magness på den problematiska läsningen av inte minst Epiphanius' *Panarion* samt texten *Qohelet Rabbah* tesen om *minim*-synagogan bygger på.

I den andra delen om Paulus och P o W, diskuterar bland annat två forskare, redaktören Tiwald och Kathy Ehrensperger, det centrala paulinska begreppet *ἔργα νόμου* från Rom 3. I det femte kapitlet diskuterar Tiwald utvecklingen från James Dunns begrepp judiska identitetsmarkörer ("identity markers"). Eftersom det gång på gång har visats hur det inte bara fanns en judendom, utan flera judiska rörelser vid denna tid, torde begreppet snarare förstås som identitetsmarkörer för specifika judiska grupper (jfr 4QMMT). Ehrensperger skriver i det följande kapitlet att begreppet *ἔργα νόμου* inte påverkade separationen mellan judar och kristna. Paulus försökte adressera en förståelse att rituella regler skulle kunna göra någon rättfärdig inför Gud, något icke-judar i Kristus skall ha antagit utifrån sin hellenistiska kontext. Christina Eschner skriver i kapitel sju om hur tro som begrepp fungerar inom såväl judiska som tidiga kristna traditioner.

I del tre, om evangelierna och P o W, inleder Christoph Heil med att analysera Q som ett dokument som arbetar med en definition av judisk identitet. Detta görs utifrån renhetsregler, synen på Torah och så vidare. Gemenskapen bakom Q förstod sig som unikt rättmätiga uttolkare av judisk tradition, vilket gav gruppen en predisposition att skilja sig från andra möjliga judiska identiteter. Matthias Konradt diskuterar hur man skall förstå Matteus i termer av inom eller utom judiska gränser. Frågan är betydligt mer komplex än ett binärt förhållningssätt tillåter, eftersom Matteus etik vilar på Torah, men samtidigt också vilar på Jesus exempel. Den johanneiska gemenskapen analyseras av Stefan Schreiber, som gör en läsning av Johannesevangeliet och 1 Johannesbrevet. Schreiber förstår texterna som uttryck för tävlan mot före detta medlemmar som presenterat ett konkurrerande förslag på identitet. I detta försöker den johanneiska gruppen uttrycka centrala trossatser, inte minst är förståelsen av Jesus som Messias. Hildegard Scherer tar upp självdefinitioner som används av Jesustroende i Nya Testamentet. Hon driver tesen att självdefinitionen visar på en självförståelse hos Jesusgrupperna som en del av Israel, eller i relation till Israel, men inte nödvändigtvis något som ersätter Israel.

Del fyra analyserar icke-kanoniska och patristiska texter. Lutz Doering diskuterar hur *Didache* har en tydlig udd riktad mot en grupp som benämns som "hycklarna." Detta antyder att gruppen bakom texten och gruppen "hycklarna" låg så pass nära varandra att polemik var nödvändigt. Kanske var "hycklarna" inte olika fariséerna. Ignatius av Antiokia behandlas i två kapitel. Paul Foster gör en närläsning av breven till magnesierna och filadelfierna. Dessa båda brev ger uttryck för ett starkt avståndstagande mot judiska influenser. Foster gör skillnad på vilken kontext Ignatius skriver i: *Till Magnesierna* adresserar judiska praktiker, medan *Till Filadelfierna* adresserar hermeneutik. Han utgår från att breven inte bör läsas ihop till en enda utsaga om judisk identitet. Markus Öhler gör i det följande kapitlet en analys av den teologiska bakgrunden till Ignatiusbreven. Likheten med teologiska temata i mitten av andra århundradet får honom att anta att breven snarare borde dateras då än tidigare, även om de är autentiska. I det följande kapitlet analyserar Agnethe Siquans hur Origenes försöker utveckla en kristen hermeneutik, i direkt kontrast till en judisk. Den judiska hermeneutiken förstås som icke-andlig, vilket också riktas som en udd mot hans motståndare i förlängningen. Hans Förster analyserar hur Vulgataöversättningen av Romarbrevet får Paulus att framstå som mer skeptisk till judisk *halakha* än vad grundtexten vill göra gällande. Förster påpekar behovet av en mycket noggrann översättning i frågor om judisk och kristen identitet, eftersom moderna översättningar tenderar att överdriva hur långt separationen gått.

I den femte och sista delen lyfts också systematisk teologi in. Jan-Heiner Tüch analyserar hur idén om *homoousia* som är signifikant vid Niceamötet kan läsas utifrån ett judiskt perspektiv. I det sista kapitlet skriver Christian Danz om hur man skall förstå de senaste årens teologiska utveckling om Jesus judiskhet. Det kan finnas en risk för appropriering av judendomen om man försöker utplåna alla skillnader, och från ett kristet perspektiv finns det skillnader i kristologin som inte kan eller bör utplånas enligt Danz.

Antologin ger både bredd och djup till det dynamiska P o W-fältet. Tendensen inom senare forskning, att se judiska och kristna grupper som

blandade och en del av ett brett spektrum av förståelser av exempelvis Tanach och renhet, fördjupas i flera av artiklarna, särskilt i del två om Paulus. Man kommer dock inte undan att någonting har skett i självförståelsen hos de Jesustroende som gör att de i allt högre grad distanserar sig från judiska grupper, vilket blir synligt i alla bokens delar. Det är också den systematiska delens fördel: man hjälps inte av en förenklad bild där man säger att separationen inte slog igenom tidigt, för uppenbarligen slog den igenom på vissa platser och i vissa grupper. En iver att betona likheten mellan rörelsernas rötter får inte få oss att glömma de krafter som drog isär rörelsen. Antologin som helhet lyckas med en balanserad läsning, på det stora hela, och rekommenderas varmt för vidare studier i ett viktigt forskningsfält.

Martin Landgren, Enskilda Högskolan Stockholm